

En annan fråga, som står öppen, är den om musselskalens betydelse. De kunna vara ett vittnesbörd om en pilgrimsfärd till S:t Jakobs av Compostella grav, men det förefaller lika troligt, att de liksom liljorna representera en variant av ättens vapen, fast den blivit obsolet på ett så tidigt stadium, att Rietstap ej fått den med. Då Rietstap aldrig anger några källor, är en kontroll av dylikt svår för att ej säga omöjlig.

Lämnar identifieringen av vapnen Roorda vissa frågor öppna, så löser den å andra sidan andra, kanske ej mindre viktiga. Den visar, att traditionen talat sant, då den velat göra gällande, att Valdemar Atterdag hade utländska legoknektar i sin här, och den styrker också den av Thordeman uttalade åsikten, att ej endast gutar, som inskriften på minneskorset anger, utan även representanter för fiendesidan lagts ned i massgravarna, och vissheten härom torde ej sakna sitt intresse.

A. Berghman

GÄRDHEMS MEDELTIDSKYRKA KONSERVERAD

Genom konservering av ruinen efter Gärdhems gamla kyrka har ytterligare en av Västergötlands medeltida ödekyrkor räddats åt eftervärlden. Arbetet, till vilket initiativet tagits av Trollhättebygdens fornminnesförening, har utförts för insamlade medel under sommaren och hösten 1942. Arbetsstyrkan utgjordes av värnpliktiga civilarbetare, vilka riksantikvarieämbetet ställde till förfogande. Förf. var ämbetets platsledare.

Gärdhems gamla kyrka är belägen i en urgammal kulturbygd omkring en halv mil sydost om Trollhättan, som intill år 1857 var förenat med Gärdhems sn. Den lämnades att förfalla år 1879, då församlingens nuvarande kyrka, som ligger ett par kilometer söder om den gamla, högtidligen invigdes. Under de sextio år som förflutit sedan byggnaden, taklös och utan inredning, utlämnades åt förgängelsen ha åtskilliga ras inträffat, varigenom den delvis förlorat sin ursprungliga kontur och resning.

Kyrkan är uppförd av gråsten och hunnebergssten (diabas). Dess totala yttre längd och bredd uppgår till 32 respektive 10 m. Murtjockleken varierar något, men överstiger icke 1,3 m. Långhusmurarna höja sig omkring 4½ m över markytan, och västgaveln, vars röste genom ras kluviits i två delar, kvarstår till en höjd av 8 m (ursprunglig höjd c:a 10 m) (fig. 1, 2 och 3). Långhuset är till sin grundplan rektangulärt och avslutas åt öster med ett tresidigt kor, vars ingång, den s. k. »prästadörren», äger en yttre omramning jämte valv av tegel. Till koret hör en sakristia med smal ingång, täckt av raka överliggare. Detta utbygge, som ännu för ett tjugotal år sedan stod under tegeltäckt tak, var så väl bevarat, att man vid konserveringen ansåg det vara lämpligt att förse det med ett enkelt konstruerat skyddstak av bräder på lock. För att kunna utnyttja sak-

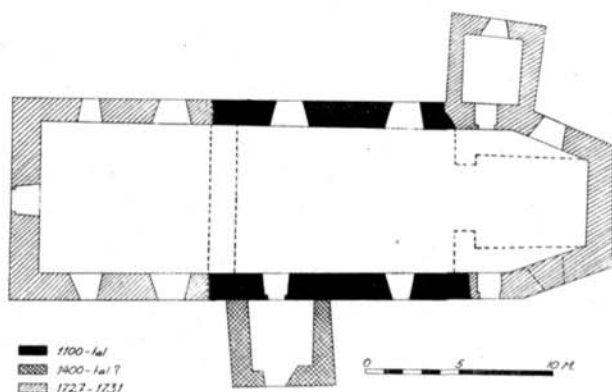

Fig. 1.

Plan av Gärdhems gamla kyrka.

Plan of old church of Gärdhem.

ristian som ett säkert förvaringsrum för skulpturfragment, huggstens detaljer, gravstenar m. m. insattes en bastant dörr, varvid den ursprungliga sakristiedörrens gångjärn och beslag, vilka påträffades vid ingångens upprensning, åter kommo till heders.

Av ungefär samma storlek som sakristian är det delvis raserade vapenhuset framför kyrkans sydportal. Dess golv är belagt med kalkstensplattor från Kinnekulle, vilka inlades år 1788.¹ Av sydportalen, som haft välvt tak, är blott själva bottenpartiet bevarat. Den yttre omramningen har varit enkel och utan skulptural utsmyckning. Poster av kvaderhuggna sandstenar ha burit ett halvrunt, odekorerat överstycke med rak kant (ligger nu vid den nya kyrkan). Denna omfattning är troligen icke ursprunglig. Kyrkan har också en välvd västingång, där blott gråsten kommit till användning.

Av långhusets sju fönsteröppningar, vilka alla synas ha varit täckta av kraftiga ekplankor istället för valv, äro de två västligaste, med rester efter tegelmurning, betydligt mindre än de övriga och sitta dessutom mycket lågt. Dessa gluggar höggos upp år 1750 för att utrymmet under en läktare på västgaveln därigenom skulle erhålla mera ljus. År 1753 lät församlingen taga upp ett nytt fönster mitt på norra långhusväggen. På södra långhusmurens yttersida synes ovan vapenhusets östvägg ena halvan av ett litet igenmurat fönster, som tillhört den äldsta kyrkan.

En av Djurklou utförd teckning (fig. 4) visar hur kyrkan såg ut år 1868, alltså tio år innan den lämnades att förfalla.² Den var då putsad

¹ Kyrkans arkivalier förvaras i Landsarkivet i Göteborg. Uppgifter om byggnaden står att finna i räkenskapsböcker och sockenstämmoprotokoll (Gärdhem K I, 1), samt i visitationsakter (V. Tunhem K I, I).

² G. Djurklou, Elfborgs län I, 1868. Ant. top. arkivet.

Fig. 2.

Ruinens inre mot öster efter konserveringen; 1100-tals kyrkans västgavel och kor markerade i golvet.

Interior of ruin facing east after the restoration; western gable and choir of 12 th century church marked on the floor.

såväl ut- som invändigt och yttertaket var täckt av tegel, som år 1777 upplades av murmästaren Algot Strömdahl. Dessförinnan var det spåntäckt (ekspån). I södra långhusportalen hängde en dörr — nu förvarad i nya kyrkan — beslagen med järnlameller. Kyrkorummet var invändigt täckt med ett trätunnvalv med gesims, vilket jämte taken i sakristian och vapenhuset, disken och bänkdörrarna år 1747 av mästern Jonas Ahlstedt »med oljo-färg till grund och öfverstryckning och på sätt som i Romeled måladt är». Rommeles kyrkas takvalv har rika målningar från år 1746 med himmel och helvete inom ett ramstycke och bibliska motiv i medaljonger. Dessa takmålningar ha utförts av Ditloff Ross, som även dekorerat Fors' och Upphärads kyrkor.

Väggarna voro kalkslagna och golvet belagt med kalkstensplattor (inlagda 1777—82) i gången mellan bänkkvarteren och i koret. Dessförinnan

Fig. 3.

Ruinens inre mot väster efter konserveringen.

Interior of ruin facing west.

fanns plankgolv. År 1767, då nytt brädgolv inlades, igenfylldes samtliga i kyrkorummet befintliga gravar, däribland också en i koret belägen kammare, som tillhörde ätten Natt och Dag, vars huvudbaner år 1755 hängde i kyrkan.³ Om Axel Eriksson Soops till Velandas grav utplånades vid samma tillfälle är okänt. Soop begrovs år 1637 i Gärdhem. Hans gravsten, avbildande en riddare i rustning, var utflyttad ur kyrkan redan under 1800-talets förra del.⁴

Till kyrkans inredning hörde även tvenne läktare, den ena på västra gaveln, den andra på södra långsidan. På 1700-talet fanns t. o. m. en tredje läktare, belägen ovan kordörren. Den tillhörde ägarna till Lundens, Kätene, Velandas och Slätthults sätesgårdar. År 1829 funnos 28 stolrum på vardera sidan av mittgången. De främsta bänkarna voro förbehållna

³ Enligt en uppgift i Vitterhetsakademiens ant. top. arkiv.

⁴ Stenen användes i många år som trappsten på Stommen; flyttades sedan till nya kyrkan. Förvaras nu i gamla kyrkans sakristia.

Fig. 4.

Gärdhems gamla kyrka från söder. Efter teckning av Djurklou år 1868.
Old church of Gärdhem from the south. From a drawing by Djurklou of 1868.

Velanda säteri. Predikstolen, placerad intill sakristiedörren, var ett enkelt arbete från slutet av 1600-talet. Altaret pryddes av en tavla föreställande Kristi uppståndelse, målad efter »dessein från Stockholm» av målaren Lilljedahl år 1794. Såväl predikstolen som altartavlan ha erhållit fristad i nya kyrkans torn. Dopfunten av sandsten är ännu i bruk. Den är ornerad med en liljestensranka och torde ha huggits på 1200-talet. I kyrkan förvarades vidare på Djurklous tid en kopparhjälm och en florbehängd värja, vilka båda sannolikt tillhört Axel Soop.⁵

På kyrkogården stod en klockstapel, uppförd år 1792, och en solvisare av kalksten. I bogårdsmuren av gråsten funnos fyra ingångar, en i varje väderstreck.

Djurklou ansåg att Gärdhemskyrkan åtminstone »till vissa delar var ganska gammal», att den flera gånger blivit tillbyggd och förändrad utan någon bestämd plan, »hvilket bäst skönjes af fönstren af hvilket knappast ett är till plats och dimension likt något af de andra», och att koret, »en half sexkant», troligtvis tillbyggs i 18:de seklet. Att kyrkan tillbyggs bekräftas av i våra dagar fullt synliga lodräta skarvar i de från puts helt befriade långhusmurarna. Däremot är det omöjligt att i murverket upptäcka några förändringar, som antyda att koret icke tillkommit samtidigt med långhuset. Genom grävningar kunde emellertid konstateras att det tresidiga koret icke är ursprungligt. Det äldsta koret har varit rektangulärt och rakt avslutat. Gärdhems kyrka bestod alltså

⁵ Hjälmens finns i nya kyrkan.

Fig. 5.

Portallejon av grön kloritskiffer. 1100-talet. Foto förf.

Portallion of green chlorite slate. 12th century.

ursprungligen av ett rektangulärt långhus, något mer än hälften så stort som det nuvarande, med smalare, rakslutet kor, en plan av utpräglad anglo-normandisk karaktär och karakteristisk för många av Västergötlands äldsta stenkyrkor. Ett portallejon (fig. 5) och delar efter en med stjärnmönster ornerad dörrromfattning av kloritskiffer, vilka anträffats vid konserveringen, ha med största sannolikhet tillhört den äldsta kyrkan, — möjligen dess sydportal — vilken med ledning härav kan dateras till 1100-talet. Senare, troligen under senmedeltiden, tillfogades vapenhuset. Därvid inlades i dess södra vägg några romanska gravstenar, s. k. liljestenar, däribland den praktfullt ornerade dubbelhäll, som nu sitter inmurad i nya kyrkans torn.

1100-talskyrkan kvarstod i det närmaste oförändrad ända till år 1727 då omfattande murnings- och snickeriarbeten igångsattes, vilka med längre eller kortare avbrott pågingo ännu vid början av 1730-talet. Som murmästare hade församlingen anställt en viss Olof Tranberg, under vars ledning den gamla kyrkan utvidgades »både fram och bak». 1728 stod det nya koret och sakristian under tak. Tillbyggnaden i väster, den s. k. bakkyrkan, torde däremot tidigast ha stått färdig påföljande år. Den 11 juli 1729 hölls nämligen prostting i Tunhem, varvid Asaka och Gärdhems församlingar anmodades att låta tillöka sina kyrkor, då de inte rymde det myckna folket. En önskan i samma riktning hade tidigare (1717) uttryckts av stiftets biskop. Asaka kyrka stod redan samma år under ombyggnad. Den förlängdes och erhöi tresidigt kor. Tio år senare företogs en storslagen utvidgning av kyrkan i V. Tunhem, moderförsamling till Väne Asaka, N. Björke och Gärdhem.

Erik B. Lundberg

LITERARY NOTES AND REVIEWS

Erik Noreen gives some critical contributions to the interpretation of Swedish runic inscriptions. The author deals first with the Röksten. The beginning cannot be interpreted unless it is borne in mind that the inscription is in verse. Associating himself with the suggestion made by Ed. Sievers and I. Lindquist, the author divides the verse as follows:

Æft Vāmōþ standa rūnaR   þāR en Várinn fáþi,
fáþiR æft félgjaR súnu,

a half-stanza in ljoðahátt. *En* is apprehended as a relative. Translation: »Over Vamod are the runes which Varin cut, the father of the dead son.» As to the Nibblesten (Ekerö, Uppland), the author says that the end of the lost inscription probably consisted of a couple of lines followed by *hakunr* = *hakun r(ist[i])* [= Hákon carved].

Under the title *Family Coats-of-arms in the Korsbetningen Find, An Attempt at Identification*, A. Berghman examines the heraldic coat-of-arms found on a suit of armour encountered during Bengt Thordeman's excavations at Korsbetningen near Visby. The armour in question is dealt with in Thordeman's splendid work, »Armour from the Battle of Wisby, 1361», and in A. Hoff and H. Olsson's paper, »A magnificent suit of armour from Korsbetningen» in »Fornvännen» 1937. Berghman constates that the coats-of-arms derive from the Roorda family of Frisland. On the other hand it is not possible to determine how the wearer of the armour was connected with the Roorda family. It is especially interesting that the identification of the coats-of-arms confirms the tradition that Valdemar Atterdag had foreign mercenaries in his army. At the same time, too, support is afforded for the opinion expressed by Thordeman, that not only inhabitants of Gotland but also representatives of the enemy were interred in the mass graves.

Erik B. Lundberg gives a preliminary account of the investigation and conservation, made under his guidance, of *Gärdhems medeltids kyrka* (The Medieval Church at Gärdhem) near Trollhättan in Västergötland. The church originally consisted of a rectangular nave, rather more than half the size of the present one, with a narrower straight-ended chancel. It was erected in this form during the 12th century. In the 1720's the church was enlarged to the east with a three-sided choir, and at the same time it was lengthened to the west.